دوفصلنامه علمی ـ ترویجی مطالعات فقه امامیه
سال سیزدهم/ شماره ۲۴/ بهار و تابستان ۱۴۰۴

Bi-Quarterly Scientific Promotional Journal in Imamiyah Jurisprudence
Year 13 Issue, No 24/ Spring & Summer 2025

بررسی چالش‌های فقهی در توسعه گردشگری حلال *

□ علی‌محمد حیدرسرلک **
□ علی‌محمد خراسانی ***

چکیده

گردشگری حلال، به عنوان یکی از سریع‌ترین بخش‌های رو به رشد در صنعت گردشگری جهانی، با چالش‌های فقهی متعددی روبرو است. این مقاله به بررسی چالش‌های اصلی فقهی در توسعه گردشگری حلال می‌پردازد و راهکارهایی برای غلبه بر این چالش‌ها ارائه می‌دهد. چالش‌های اصلی شامل تأمین غذا و نوشیدنی حلال، ارائه اقامتگاه‌های مطابق با شریعت، فعالیت‌های تفریحی مجاز، و مسائل مربوط به پوشش و اختلاط جنسیتی است. در این راستا، مسائلی چون تعریف استانداردهای حلال، اطمینان از فرآیندهای حلال در تولید و آماده‌سازی غذا، پیاده‌سازی تفکیک جنسیتی، ارائه امکانات نمازخانه، و مدیریت محتوای تلویزیونی در اتاق‌ها مورد بحث قرار می‌گیرد. راهکارهای پیشنهادی شامل استانداردسازی و هماهنگی بین‌المللی، آموزش و آگاهی‌بخشی، اجتهاد پویا، همکاری بین‌بخشی، استفاده از فناوری، و توسعه زیرساخت‌های مناسب است. این مقاله همچنین چشم‌اندازی از آینده گردشگری حلال ارائه می‌دهد و پیشنهاداتی برای توسعه پایدار این صنعت مطرح می‌کند. نتیجه‌گیری می‌شود که با غلبه بر چالش‌های فقهی، گردشگری حلال می‌تواند نقش مهمی در توسعه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جوامع ایفا کند، ضمن اینکه نیازهای مذهبی گردشگران مسلمان را برآورده می‌سازد و به نیازهای عملی صنعت مدرن گردشگری نیز پاسخ می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: گردشگری حلال، چالش‌های فقهی، فقه اسلامی، استانداردسازی، توسعه پایدار.

---

*. تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۷/۲۵ تاریخ تصویب: ۱۴۰۴/۳/۱۵.

**. استادیار الهیات و معارف اسلامی، گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی. دانشگاه علوم پزشکی گلستان، گرگان (نویسنده مسئول) (dr.heidarsarlak@goums.ac.ir).

***. کارمند مجتمع آموزش عالی فقه جامعة المصطفیρ العالمیه.

مقدمه

تعریف مسئله: گردشگری حلال، به عنوان یکی از سریع‌ترین بخش‌های رو به رشد در صنعت گردشگری جهانی، با چالش‌های متعددی روبرو است که بخش قابل توجهی از آنها ریشه در مسائل فقهی دارد. این چالش‌ها از تفسیرهای مختلف احکام شرعی، تنوع مذاهب اسلامی و تطبیق اصول اسلامی با نیازهای صنعت مدرن گردشگری نشأت می‌گیرند. مسئله اصلی این پژوهش، شناسایی و تحلیل این چالش‌های فقهی و ارائه راهکارهایی برای غلبه بر آنها است.

پیشینه تحقیق: مطالعات پیشین در زمینه گردشگری حلال عمدتاً بر جنبه‌های اقتصادی و بازاریابی این صنعت متمرکز بوده‌اند. به عنوان مثال، بتور و اسماعیل در پژوهش خود به بررسی رشد چشمگیر این صنعت و عوامل مؤثر بر آن پرداخته‌اند. آنها افزایش جمعیت مسلمانان جهان، بهبود وضعیت اقتصادی در بسیاری از کشورهای اسلامی و افزایش آگاهی در مورد نیازهای خاص گردشگران مسلمان را از عوامل اصلی این رشد دانسته‌اند (Battour and Ismail, 2016: 150-154).

همچنین، مطالعات دیگری (El-Din et al, 2019: 194-214 and Mahmoudi et al, 2018: 633-651) به بررسی استانداردهای گردشگری حلال و چالش‌های اجرایی آن پرداخته‌اند. با این حال، تحقیقات اندکی به طور خاص بر چالش‌های فقهی در توسعه این صنعت تمرکز کرده‌اند.

اهمیت و ضرورت انجام پژوهش: بررسی چالش‌های فقهی در توسعه گردشگری حلال از چند جنبه حائز اهمیت است:

۱. **اهمیت اقتصادی:** با توجه به رشد سریع صنعت گردشگری حلال و پتانسیل اقتصادی قابل توجه آن، شناسایی و رفع موانع توسعه این صنعت، از جمله چالش‌های فقهی، می‌تواند به رشد اقتصادی کشورهای اسلامی و غیر اسلامی علاقه‌مند به جذب گردشگران مسلمان کمک کند.

۲. **اهمیت فرهنگی و اجتماعی:** گردشگری حلال نقش مهمی در تبادل فرهنگی و ایجاد تفاهم میان جوامع اسلامی و غیر اسلامی ایفا می‌کند. رفع چالش‌های فقهی می‌تواند به تسهیل این تبادلات و کاهش سوء تفاهمات احتمالی کمک کند.

۳. **اهمیت دینی:** بررسی چالش‌های فقهی در این حوزه می‌تواند به ارائه تفسیرهای معاصر و کاربردی از احکام اسلامی در زمینه سفر و گردشگری منجر شود، که این امر برای جامعه مسلمانان حائز اهمیت است.

٤. **ضرورت استانداردسازی:** با توجه به تنوع مذاهب اسلامی و تفسیرهای مختلف از احکام شرعی، ارائه راهکارهایی برای ایجاد استانداردهای مشترک در گردشگری حلال ضروری به نظر می‌رسد.

دلیل جدید بودن موضوع مقاله: این پژوهش از چند جنبه نوآورانه است:

۱. **تمرکز ویژه بر چالش‌های فقهی:** برخلاف اکثر مطالعات پیشین که عمدتاً بر جنبه‌های اقتصادی و عملیاتی گردشگری حلال متمرکز بوده‌اند، این پژوهش به طور خاص به بررسی چالش‌های فقهی می‌پردازد.

۲. **رویکرد جامع:** این مطالعه سعی دارد با در نظر گرفتن دیدگاه‌های مختلف مذاهب اسلامی، تصویری جامع از چالش‌های فقهی ارائه دهد.

۳. **ارائه راهکارهای عملی:** علاوه بر شناسایی چالش‌ها، این پژوهش به دنبال ارائه راهکارهایی عملی برای غلبه بر این چالش‌هاست که می‌تواند برای سیاست‌گذاران و فعالان صنعت گردشگری مفید باشد.

٤. **پل زدن میان نظریه و عمل:** این مطالعه تلاش می‌کند با ایجاد پیوند میان مباحث نظری فقهی و نیازهای عملی صنعت گردشگری، راهکارهایی کاربردی ارائه دهد.

در مجموع، این پژوهش با هدف ارائه دیدگاهی جامع و متوازن که هم نیازهای شرعی مسافران مسلمان و هم الزامات عملی صنعت گردشگری را در نظر می‌گیرد، می‌تواند گامی مهم در جهت توسعه پایدار و مسئولانه گردشگری حلال باشد.

تعریف گردشگری حلال و اهمیت آن

گردشگری حلال: گردشگری حلال، به عنوان یکی از سریع‌ترین بخش‌های رو به رشد در صنعت گردشگری جهانی، توجه فزاینده‌ای را به خود جلب کرده است. این مفهوم که ریشه در اصول و ارزش‌های اسلامی دارد، به شکلی از گردشگری اشاره دارد که با احکام شریعت اسلامی مطابقت داشته و نیازهای خاص مسافران مسلمان را برآورده می‌سازد (Mohsin, 2016: 138). محققان متعددی به تعریف و تبیین مفهوم گردشگری حلال پرداخته‌اند برای نمونه، جوهری گردشگری حلال را شامل هرگونه فعالیت، رویداد و تجربه گردشگری می‌داند که مطابق با اصول اسلامی است (El-Gohary, 2016: 126).

جنبه‌های عملی گردشگری حلال شامل طیف وسیعی از خدمات و تسهیلات است که با شریعت اسلامی سازگاری دارند. این موارد شامل دسترسی آسان به مساجد و اماکن مذهبی، ارائه غذای حلال، اقامتگاه‌های مناسب با امکانات منطبق بر شریعت (مانند نمازخانه و علامت‌گذاری جهت قبله)، و فراهم کردن تفریحات و سرگرمی‌های مجاز از نظر اسلامی می‌شود (Battour and Ismail, 2016: 156) علاوه بر این، رعایت اصول پوشش اسلامی، ارائه خدمات بانکی منطبق با شریعت، و فراهم کردن امکانات تفکیک جنسیتی در برخی فضاها (مانند استخرها و سالن‌های ورزشی) نیز از دیگر ویژگی‌های مهم گردشگری حلال محسوب می‌شوند (Henderson, 2016: 160-164) .

اهمیت گردشگری حلال را می‌توان از چند جنبه مورد بررسی قرار داد:

۱. **اهمیت دینی:** در اسلام، سفر و گردشگری نه تنها مجاز بلکه در موارد متعددی توصیه و حتی واجب شده است. قرآن کریم در آیات متعددی به اهمیت سفر و گردش در زمین اشاره کرده که می‌توان آنها را به عنوان در قالب مبانی زیر برای گردشگری دینی در نظر گرفت:

- دعوت به سیر و سفر برای تفکر و تدبر: «**قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيفَ بَدَأَ الْخَلْقَ**؛ بگو: در زمین بگردید و بنگرید خداوند چگونه آفرینش را آغاز کرده است» (عنکبوت:

۲۰) این آیه و آیات مشابه، مسلمانان را تشویق می‌کنند تا با سفر و مشاهده آثار خلقت، به درک عمیق‌تری از قدرت و حکمت الهی دست یابند.

- **عبرت‌آموزی از تاریخ گذشتگان:** قرآن بر اهمیت سفر برای مطالعه تاریخ و سرنوشت اقوام گذشته تأکید می‌کند: «**أَفَلَمْ يسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَينظُرُوا كَيفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ**؛ آیا در زمین سیر نکردند تا ببینند عاقبت کسانی که پیش از آنان بودند، چگونه بوده است؟» (یوسف: ۱۰۹).

- **شناخت تنوع فرهنگی و قومی:** قرآن به تنوع اقوام و فرهنگ‌ها به عنوان نشانه‌ای از قدرت الهی اشاره می‌کند: «**وَمِنْ آياتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ**؛ و از نشانه‌های او آفرینش آسمان‌ها و زمین و اختلاف زبان‌ها و رنگ‌های شماست» (روم: ۲۲). این آیه می‌تواند به عنوان تشویقی برای سفر و آشنایی با فرهنگ‌های مختلف تفسیر شود.

- سفر برای کسب روزی و تجارت: قرآن سفر برای کسب روزی را مجاز و حتی تشویق می‌کند: «**هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِن رِّزْقِهِ**؛ اوست که زمین را برای شما رام گردانید، پس در شانه‌های آن راه بروید و از روزی او بخورید» (الملک: ۱۵). این آیه می‌تواند به عنوان مبنایی برای گردشگری تجاری و اقتصادی در چارچوب اسلامی در نظر گرفته شود.

- **سفر برای انجام مناسک دینی:** قرآن به صراحت به سفر فریضه دینی حج اشاره می‌کند: «**وَأَذِّن فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يأْتِينَ مِن كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ**؛ و در میان مردم برای حج بانگ برآور تا پیاده و [سوار] بر هر شتر لاغری که از هر راه دوری می‌آیند، به سوی تو بیایند» (حج: ۲۷).

علاوه بر حج؛ در فرهنگ اسلامی، به ویژه در مذهب شیعه، زیارت اماکن مقدس و مرقد امامان، امامزادگان و صالحان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این نوع سفرهای زیارتی نه تنها یک عمل عبادی محسوب می‌شوند، بلکه فرصتی برای تجدید ارتباط معنوی، کسب معرفت و تقویت ایمان فراهم می‌کنند. زیارت مرقد پیامبرφ و امامان معصومμ در شهرهایی

مانند مدینه و عتبات عالیات در عراق و مشهد از مهم‌ترین اعمال عبادی در نزد شیعیان است. در روایات متعددی از امامان شیعه، بر فضیلت و ثواب زیارت این اماکن مقدس تأکید شده است (ر.ک: ابن قولویه، ۱۳۵٦: ۳۲٤-۱۰) به عنوان مثال، امام صادقμ درباره زیارت امام حسینμ فرموده‌اند: «هر کس که در طول زندگی خود به زیارت قبر امام حسینμ نرود، دین و ایمانش ناقص است. و اگر به بهشت راه یابد، جایگاهش پایین‌تر از مؤمنان کامل خواهد بود» (ابن قولویه، ۱۳۵٦: ۱۹۳).

۲. **اهمیت اقتصادی:** گردشگری حلال به عنوان یکی از سریع‌ترین بخش‌های رو به رشد در صنعت گردشگری جهانی، از نظر اقتصادی پتانسیل قابل توجهی را نشان می‌دهد. این اهمیت اقتصادی را می‌توان از چند جنبه مورد بررسی قرار داد:

- **رشد بازار:** طبق گزارش جامع بازار گردشگری حلال که توسط مؤسسه تحقیقات بازار همپیمان (Allied Market Research) منتشر شده، ارزش این بازار در سال ۲۰۱۹ به ۱۹٤ میلیارد دلار رسیده است. پیش‌بینی می‌شود این رقم با نرخ رشد سالانه مرکب (CAGR) 5.3 درصد، تا سال ۲۰۲۷ به ۲۸۳ میلیارد دلار افزایش یابد (این رشد چشمگیر نشان‌دهنده پتانسیل عظیم این بخش از صنعت گردشگری است (Allied Market Research,2020: 45).

- **افزایش جمعیت مسلمانان:** یکی از عوامل اصلی رشد گردشگری حلال، افزایش جمعیت مسلمانان جهان است. طبق گزارش مرکز تحقیقات پیو (Pew Research Center)، جمعیت مسلمانان جهان تا سال ۲۰۵۰ به حدود ۲٫۸ میلیارد نفر خواهد رسید که ۲۹٫۷٪ از کل جمعیت جهان را تشکیل می‌دهد (Pew Research Center, 2015; 23). این افزایش جمعیت، بازار بالقوه بزرگی برای گردشگری حلال ایجاد می‌کند.

- **افزایش قدرت خرید:** بهبود وضعیت اقتصادی در بسیاری از کشورهای اسلامی، به ویژه در منطقه خاورمیانه و جنوب شرقی آسیا، منجر به افزایش قدرت خرید مسلمانان شده است. این امر باعث افزایش تقاضا برای سفرهای منطبق با اصول اسلامی می‌شود (ThomsonReuters& DinarStandard, 2019: 78)

- **تنوع بخشی به اقتصاد:** برای بسیاری از کشورها، به ویژه کشورهای اسلامی، توسعه گردشگری حلال فرصتی برای تنوع بخشیدن به اقتصاد و کاهش وابستگی به صنایع سنتی مانند نفت و گاز است. به عنوان مثال، عربستان سعودی در چارچوب برنامه "چشم‌انداز ۲۰۳۰" خود، به دنبال توسعه صنعت گردشگری به عنوان یکی از منابع اصلی درآمد غیرنفتی است (Saudi Vision 2030, 2016: 12).

- **ایجاد اشتغال:** توسعه گردشگری حلال می‌تواند به ایجاد فرصت‌های شغلی متعدد در بخش‌های مختلف مانند هتلداری، حمل و نقل، خدمات غذایی، و راهنمایان تور منجر شود. این امر به ویژه برای کشورهایی با نرخ بیکاری بالا حائز اهمیت است (World Travel & Tourism Council, 2019: 34).

- **توسعه زیرساخت‌ها:** سرمایه‌گذاری در گردشگری حلال اغلب نیازمند توسعه زیرساخت‌های گردشگری مانند هتل‌ها، رستوران‌ها و مراکز تفریحی سازگار با اصول اسلامی است. این سرمایه‌گذاری‌ها می‌تواند به رشد اقتصادی کلی کشورها کمک کند (Mastercard-CrescentRating,2019: 15).

- **فرصت‌های بین‌المللی:** گردشگری حلال فقط محدود به کشورهای اسلامی نیست. کشورهای غیر اسلامی نیز می‌توانند با ارائه خدمات سازگار با اصول اسلامی، از این بازار رو به رشد بهره‌مند شوند. به عنوان مثال، ژاپن و کره جنوبی در سال‌های اخیر اقدامات قابل توجهی برای جذب گردشگران مسلمان انجام داده‌اند (Japan National Tourism Organization, 2018; 8).

- **تأثیر بر صنایع مرتبط:** رشد گردشگری حلال تأثیر مثبتی بر صنایع مرتبط مانند تولید غذای حلال، مد اسلامی و خدمات مالی اسلامی دارد. این امر منجر به ایجاد یک اکوسیستم اقتصادی گسترده‌تر می‌شود (ThomsonReuters& DinarStandard, 2019: 78).

- **توسعه پایدار:** گردشگری حلال با تأکید بر ارزش‌های اخلاقی و معنوی، می‌تواند به توسعه پایدار صنعت گردشگری کمک کند. این رویکرد با تشویق احترام به محیط زیست، حفظ منابع طبیعی و فرهنگی، و تأکید بر مسئولیت اجتماعی، می‌تواند الگویی برای گردشگری پایدار ارائه دهد (Hossein G.T, and Al-ansi, 2018: 279-291).

در مجموع، اهمیت اقتصادی گردشگری حلال فراتر از ارقام رشد بازار است. این صنعت پتانسیل ایجاد تحول اقتصادی در بسیاری از کشورها را دارد و می‌تواند به عنوان موتور محرکه رشد اقتصادی و توسعه پایدار عمل کند.

۳. **اهمیت فرهنگی و اجتماعی:** گردشگری حلال نه تنها به حفظ و ترویج ارزش‌های اسلامی کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ساز تعاملات سازنده بین فرق مختلف اسلامی و همچنین جوامع مسلمان و غیرمسلمان می‌شود و پلی ارتباطی بین فرهنگ‌ها و ادیان مختلف ایجاد می‌کند که می‌تواند به کاهش سوء تفاهمات و افزایش درک متقابل منجر شود علاوه بر این، سفر به شهرهای تاریخی، زیارتی و مراکز مذهبی فرصتی برای آشنایی با تاریخ و فرهنگ اسلامی فراهم می‌کند و این سفرها می‌توانند به عنوان یک تجربه آموزشی و فرهنگی عمل کرده و به تعمیق درک مسلمانان از میراث دینی و تاریخی خود کمک می‌کنند (Jafari and Scott, 2014: 8). از منظر اجتماعی نیز، سفرهای زیارتی نقش مهمی در تقویت همبستگی اجتماعی و وحدت امت اسلامی ایفا می‌کنند. این سفرها فرصتی برای دیدار و تعامل مسلمانان از نقاط مختلف جهان فراهم می‌آورند که می‌تواند به تقویت روابط بین فرهنگی و درک متقابل منجر شود (Alvani and Sabaghpour, 2013: 175-180).

گردشگری حلال فرصتی برای معرفی فرهنگ و تمدن اسلامی به جهانیان نیز فراهم می‌کند و در واقع این نوع گردشگری پنجره‌ای به روی جهان اسلام می‌گشاید و به غیرمسلمانان اجازه می‌دهد تا با جنبه‌های مثبت و صلح‌آمیز اسلام آشنا گردند و به تبع آن به کاهش پیش‌داوری‌ها و تصورات غلط درباره اسلام و مسلمانان کمک و موجب تقویت صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز در سطح جهانی گردد (Karim, 2018: 87).

چالش‌های فقهی اصلی در گردشگری حلال

۱. غذا و نوشیدنی حلال

یکی از مهم‌ترین چالش‌های فقهی در گردشگری حلال، تأمین غذا و نوشیدنی حلال است.

این مسأله از چند جنبه قابل بررسی است:

- **تعریف و استانداردهای حلال:** تفاوت در تفسیر احکام شرعی میان مذاهب مختلف اسلامی می‌تواند منجر به تفاوت در استانداردهای حلال شود. به عنوان مثال، در مورد مصرف غذاهای دریایی، برخی مذاهب تمام موجودات دریایی را حلال می‌دانند، در حالی که برخی دیگر محدودیت‌هایی قائل هستند و یا در مورد حیوانات غیردریایی نیز مذاهب مختلف اسلامی تنها بر حرمت گوشت خوک اجماع دارند (ر.ک: ابن رشد، ۲۰۰٤: ۳/ ۲۳-۲۰). این تفاوت‌ها می‌تواند چالش‌هایی را برای ارائه‌دهندگان خدمات گردشگری ایجاد کند، زیرا آنها باید به نیازهای متنوع مسافران مسلمان از مذاهب مختلف پاسخ دهند (Henderson. 2016: 161) . علاوه بر این، مسئله استحاله و تغییر ماهیت مواد غذایی در فرآیند تولید نیز می‌تواند منجر به اختلاف نظر در مورد حلال بودن محصول نهایی شود. به عنوان مثال، استفاده از ژلاتین در محصولات غذایی که ممکن است از منابع غیرحلال تهیه شده باشد، موضوعی بحث‌برانگیز است (Riaz and Chaudry, 2003: 78).

- **فرآیند تولید و آماده‌سازی:** تضمین حلال بودن تمام مراحل تولید، حمل و نقل و آماده‌سازی غذا چالش‌برانگیز است. این مسأله به ویژه در کشورهایی که مسلمانان در اقلیت هستند، مانند هند و روسیه، به دلیل آشنایی کمتر با الزامات حلال، پیچیده‌تر می‌شود. در این کشورها، ممکن است زنجیره تأمین مواد غذایی حلال کامل نباشد و احتمال آلودگی متقاطع با مواد غیرحلال وجود داشته باشد(Samori et al, 2016: 131-136) . همچنین، مسئله استفاده از ظروف و وسایل آشپزی مشترک برای تهیه غذاهای حلال و غیرحلال می‌تواند چالش‌برانگیز باشد و طبق نظر گروهی از فقها موجب سرایت نجاست غذاهای غیرمذکی به سایر اغذیه گردد (یزدی، ۱٤۲۱: ۱/ ۱۱۷).

- **گواهی حلال:** تنوع در سیستم‌های صدور گواهی حلال و عدم وجود یک استاندارد جهانی واحد، چالشی جدی برای صنعت گردشگری حلال است. این مسئله می‌تواند منجر به سردرگمی گردشگران مسلمان و دشواری در اعتمادسازی گردد (Samori et al. 2016: 133). وجود سازمان‌های مختلف صدور گواهی حلال با استانداردهای متفاوت می‌تواند

منجر به عدم اطمینان در مورد اعتبار این گواهی‌ها شود. علاوه بر این، هزینه‌های مرتبط با دریافت و حفظ گواهی حلال می‌تواند برای برخی از تولیدکنندگان و ارائه‌دهندگان خدمات غذایی، به ویژه در مقیاس کوچک، چالش‌برانگیز باشد(Antara et al, 2016: 198).

- **مشروبات الکلی:** سرو مشروبات الکلی در رستوران‌ها، هتل‌ها و مراکز تفریحی چالشی جدی برای گردشگران مسلمان است. یافتن راه حلی که هم نیازهای مسافران مسلمان را برآورده کند و هم برای سایر گردشگران محدودیت ایجاد نکند، چالش‌برانگیز است. برخی از هتل‌ها و رستوران‌ها با ایجاد فضاهای جداگانه برای سرو مشروبات الکلی سعی در حل این مسئله دارند، اما این راه حل همیشه عملی یا مقرون به صرفه نیست (Battour and Ismail, 2016: 150-154).

در نهایت، حل این چالش‌ها نیازمند همکاری بین متخصصان شرعی، صنعت گردشگری و نهادهای نظارتی است. ایجاد استانداردهای جهانی برای غذای حلال، بهبود فرآیندهای نظارت و صدور گواهی، و آموزش کارکنان صنعت گردشگری در مورد الزامات حلال می‌تواند به بهبود وضعیت گردشگری حلال کمک کند.

۲. اقامتگاه‌های مطابق با شریعت اسلامی

تأمین اقامتگاه‌هایی که با اصول شرعی مطابقت داشته باشند، چالش دیگری در گردشگری حلال است:

- **جداسازی جنسیتی:** احکام فقهی بر ضرورت جداسازی فضاهای عمومی مانند استخرها، سالن‌های ورزشی و سواحل تأکید دارند. اجرای این جداسازی، به ویژه در مقاصد گردشگری که پذیرای مسافران از فرهنگ‌های مختلف هستند، می‌تواند چالش‌برانگیز باشد (Oktadiana et al. 2016: 126). این مسئله نه تنها از نظر لجستیکی پیچیده است، بلکه می‌تواند منجر به افزایش هزینه‌های عملیاتی و کاهش بهره‌وری در استفاده از فضاها شود «Battour and Ismail, 2016: 150-154 برخی از هتل‌ها با ایجاد ساعات مجزا برای استفاده آقایان و بانوان از امکانات عمومی سعی در حل این مسئله دارند، اما این راهکار

همیشه رضایت‌بخش نیست و تحقیقات نشان می‌دهند ٦٨٪ از گردشگران مسلمان خواهان وجود امکانات جداگانه برای آقایان و بانوان هستند و صرف اختصاص ساعات جداگانه موجب رضایت آنها نمی‌گردد (Stephenson, 2014: 155-164).

- **تسهیلات نماز:** فراهم کردن فضای مناسب برای نماز، تعیین جهت قبله و ارائه لوازم مورد نیاز مانند سجاده و مهر، از الزامات اقامتگاه‌های حلال است. این مسئله به ویژه در هتل‌های زنجیره‌ای بین‌المللی که استانداردهای یکسانی در سراسر جهان دارند، می‌تواند چالش‌برانگیز باشد (Raihani Zainol et al, 2019: 1-13) طبق تحقیقات، ۹۲٪ از گردشگران مسلمان، وجود نمازخانه در هتل را عاملی مهم در انتخاب محل اقامت خود می‌دانند. با این حال، تأمین این نیاز در هتل‌های کوچک‌تر یا در مناطقی که مسلمانان در اقلیت هستند، می‌تواند دشوار باشد (Rahman et al, 2020: 182-191) .

- **خدمات اتاق:** ارائه خدمات اتاق مطابق با اصول شرعی، مانند حذف مشروبات الکلی از مینی‌بار و ارائه غذای حلال در سرویس اتاق، نیازمند تغییرات در رویه‌های استاندارد هتل‌داری است. علاوه بر این، مسئله نظافت و طهارت اتاق‌ها نیز باید مورد توجه قرار گیرد. به عنوان مثال، استفاده از مواد شوینده و ضدعفونی‌کننده که حاوی الکل هستند و یا رعایت شروط تطهیر نجاسات به نحوی که مورد اتفاق تمامی مذاهب فقهی باشد بسیار مشکل و چالش‌برانگیز است (Md Salleh et al, 2014: 26-30).

- **محتوای تلویزیونی:** فیلترینگ محتوای نامناسب از کانال‌های تلویزیونی اتاق‌ها چالشی دیگر است که می‌تواند منجر به تعارض فرهنگ اسلامی با سیاست‌هایی گردد که امروزه تحت عنوان آزادی بیان و حفظ حریم خصوصی از سوی کشورهای غربی مورد تأکید است. این امر به ویژه در مورد مسافرانی که از کشورهای غربی وارد مجامع اسلامی می‌گردند می‌تواند مشکل‌ساز باشد . (Jafari and Scott, 2014: 1-19)

- **طراحی و دکوراسیون:** طراحی و دکوراسیون اتاق‌ها و فضاهای عمومی هتل نیز باید با اصول اسلامی مطابقت داشته باشد. این شامل اجتناب از استفاده از تصاویر موجودات زنده و نمادهای مذهبی غیراسلامی می‌شود. استفاده از هنر اسلامی و خوشنویسی می‌تواند

جایگزین مناسبی باشد (Zakaria et al, 2019: 2441-2451).

در نهایت، ایجاد تعادل بین نیازهای گردشگران مسلمان و سایر مسافران، و همچنین رعایت قوانین و مقررات محلی، چالشی است که نیازمند رویکردی خلاقانه و منعطف است. راه‌حل‌هایی مانند ایجاد طبقات یا بخش‌های مجزا برای مسافران مسلمان در هتل‌های بزرگ، یا تأسیس هتل‌های کاملاً مطابق با شریعت اسلامی، می‌تواند گامی در جهت رفع این چالش‌ها باشد.

۳. فعالیت‌های تفریحی مجاز

تعیین و ارائه فعالیت‌های تفریحی که با اصول اسلامی مطابقت داشته باشند، چالش دیگری در گردشگری حلال است:

- **قمار و شرطبندی:** آیت الله خویی(می‌نویسید: «بین فقهای شیعه و سنی اختلافی در مورد حرام بودن بازی با ابزارهای مخصوص قمار همراه با شرطبندی وجود ندارد. بلکه حرمت قمار از ضروریات مذهب اسلام است و آیات متعدد و روایات متواتر از طریق ما [شیعه] و [اهل] سنت بر آن دلالت دارند» (خویی، ۱۳۷۷: ۱/ ٥٦٩). با اینحال، بسیاری از مقاصد گردشگری، کازینوها و مانند آن، قمار را به عنوان بخشی از جاذبه‌های خود ارائه می‌دهند. این مسئله با اصول اسلامی در تعارض است و از همین رو هم برای مقاصدی که مایل به جذب گردشگران مسلمان هستند چالش است و هم برای اماکنی که قصد دارند با حفظ اصول شریعت اسلامی میزبان گردشگران غیر مسلمان باشند (Carboni et al. 2017: 91).

- **موسیقی و سرگرمی:** هرچند در فقه اسلامی حکم حرمت غنا و موسیقی مسلم و قطعی است اما به دلیل وجود تفسیرهای مختلف در موضوع شناسی این حکم (خویی، ۱۳۷۷: ۱/ ٤٧٦ و ٤٧٧)، تعریف استاندارد واحد برای تفکیک موسیقی مجاز از غیر مجاز به چالشی برای ارائه‌دهندگان خدمات گردشگری تبدیل شده و آنها را در برقرای تعادل بین ارائه سرگرمی جذاب و رعایت حساسیت‌های شرعی دچار مشکل ساخته است از همین رو در حال حاضر برخی از هتل‌های اسلامی، موسیقی زنده را به طور کامل حذف کرده‌اند اما در مقابل برخی دیگر انواع

خاصی از موسیقی را مجاز می‌دانند (Stephenson, 2014: 155-164).

- **گردشگری فرهنگی و تاریخی:** بازدید برخی اماکن تاریخی و فرهنگی مانند مساجد و مشاهد مشرفه از سوی غیر مسلمانان و یا معابد و کلیساها از سوی مسلمانان، ممکن است با اعتقادات اسلامی در تعارض باشند (نجفی، ۱۳٦۲: ۲۱/ ۲۸۹-۲۷۸ و ۳۲۲)، و لذا این مسأله نیز چالش دیگری است و نیازمند راهنمایی فقهی دقیق و آموزش راهنمایان گردشگری است.

۴. مسائل مربوط به پوشش و اختلاط

- **حجاب و پوشش اسلامی:** رعایت حجاب از واجبات مسلم اسلامی است (یزدی، ۱٤۲۱: ٤۰/۲ و ابن رشد، ۲۰۰٤: ۱/ ۱۲۳-۱۲۱)) با این حال تفاوت در تفسیر و اجرای احکام مربوط به حجاب در مقاصد مختلف گردشگری می‌تواند چالش‌برانگیز باشد. این مسئله هم برای گردشگران مسلمان و هم برای ارائه‌دهندگان خدمات گردشگری مطرح است (Jafari & Scott. 2014: 7).

- **اختلاط جنسیتی:** مدیریت تعاملات بین جنسیت‌ها در فضاهای عمومی، به ویژه در مقاصد گردشگری حلال که میزبان گردشگران از فرهنگ‌های گوناگون هستند، یک چالش مهم است. این مسئله به دلیل تفاوت در ارزش‌ها، باورها و انتظارات فرهنگی و مذهبی گردشگران، پیچیدگی‌های خاصی دارد. یکی از نمونه‌های بارز این چالش، مدیریت سواحل است. طراحان و مدیران این فضاها باید به گونه‌ای عمل کنند که هم نیازهای گردشگران مسلمان، که ممکن است ترجیح دهند از سواحل جداگانه یا با پوشش مناسب استفاده کنند، برآورده شود و هم برای سایر گردشگران، که ممکن است دیدگاه‌های متفاوتی در مورد پوشش و اختلاط داشته باشند، محدودیت ایجاد نشود (Henderson. 2016: 45-47).

این موضوع شامل جنبه‌های مختلفی مانند پوشش مناسب، جداسازی جنسیتی در برخی فضاها و فعالیت‌ها، و ایجاد فضایی محترمانه و پذیرنده برای همه گردشگران می‌شود. برای مثال، ارائه سواحل اختصاصی برای بانوان مسلمان، استخرهای سرپوشیده با امکانات جداگانه، و رستوران‌هایی با فضاهای خانوادگی می‌تواند به رفع این چالش کمک کند (El-Gohary & Kayal. 2021: 88-92).

علاوه بر این، آموزش و آگاهی‌بخشی به کارکنان صنعت گردشگری در مورد حساسیت‌های فرهنگی و مذهبی گردشگران مسلمان، و ارائه اطلاعات دقیق و شفاف به گردشگران در مورد قوانین و مقررات محلی، می‌تواند به ایجاد تجربه‌ای مثبت و رضایت‌بخش برای همه کمک کند. هدف نهایی، ایجاد تعادل بین حفظ ارزش‌های اسلامی و ارائه خدمات گردشگری با کیفیت و جذاب برای همه بازدیدکنندگان است (Ismail & Battor. 2016: 150-154).

- **خدمات پزشکی و بهداشتی:** تأمین خدمات پزشکی و بهداشتی منطبق با اصول شریعت، یکی از چالش‌های مهم در حوزه گردشگری حلال به شمار می‌رود. گردشگران مسلمان اغلب ترجیح می‌دهند که خدمات پزشکی و بهداشتی توسط پزشکان و پرستاران هم‌جنس ارائه شود، زیرا این امر با ارزش‌ها و باورهای مذهبی آن‌ها سازگارتر است. این تقاضا می‌تواند برای مراکز درمانی در مقاصد گردشگری که با کمبود نیروی متخصص، به‌ویژه پزشکان و پرستاران زن، مواجه هستند، چالش‌برانگیز باشد (Jafari & Scott. 2014: 12-15).

علاوه بر این، ارائه خدمات پزشکی حلال شامل جنبه‌های دیگری نیز می‌شود. برای مثال، برخی از گردشگران مسلمان ممکن است تمایل داشته باشند از داروهایی استفاده کنند که فاقد مواد حرام مانند الکل و فرآورده‌های خوک باشند. همچنین، رعایت حریم خصوصی و عفت در محیط‌های درمانی، ارائه غذاهای حلال در بیمارستان‌ها و مراکز بهداشتی، و فراهم کردن امکانات نماز و عبادت برای بیماران مسلمان از دیگر موارد مهم در ارائه خدمات پزشکی حلال است (El-Gohary & Kayal. 2021: 1/ 112-115).

مدیریت این چالش‌ها نیازمند برنامه‌ریزی دقیق و همکاری بین ارائه‌دهندگان خدمات گردشگری، مراکز درمانی و نهادهای مذهبی است. سرمایه‌گذاری در آموزش و استخدام نیروی متخصص هم‌جنس، ارائه خدمات پزشکی از راه دور (تله‌مدیسین) با استفاده از پزشکان مسلمان، و ایجاد شبکه‌های همکاری بین مراکز درمانی مختلف می‌تواند به رفع این چالش‌ها کمک کند. هدف نهایی، ارائه خدمات پزشکی و بهداشتی با کیفیت و منطبق با اصول شرعی به گردشگران مسلمان است تا آن‌ها بتوانند با اطمینان خاطر و بدون نگرانی از تضاد با ارزش‌های

مذهبی خود، از سفر خود لذت ببرند (Ismail & Battor. 2016: 150-154).

۵. راهکارهای فقهی برای توسعه گردشگری حلال

برای غلبه بر چالش‌های فقهی در توسعه گردشگری حلال، راهکارهای زیر پیشنهاد می‌شود:

- **اجتهاد پویا:** شهید صدر اجتهاد را عبارت از هر فرایندی معرفی می‌کند که فقیه برای تعیین موضع عملی نسبت به شریعت انجام می‌دهد، و این کار از طریق اقامه دلیل بر حکم شرعی، یا تعیین مستقیم موضع عملی صورت می‌گیرد (.شهید صدر، ۱٤۱۸: ۱/ ۵۹) بر مبنای این تعریف اجتهاد پویا نیز تعیین مستقیم موضع عملی با توجه به شرایط جدید و نیازهای جامعه معاصر از سوی فقیه خواهد بود و فقیه ضمن حفظ اصول ثابت شریعت، تلاش می‌کند تا پاسخ‌های مناسب و کارآمد برای مسائل نوظهور ارائه دهد. در واقع؛ این رویکرد، اجتهاد را فرایندی زنده و پویا می‌داند که قادر است خود را با تحولات اجتماعی، اقتصادی، و فناوری تطبیق دهد، بدون آنکه از اصول اساسی شریعت فاصله بگیرد. البته در گردشگری حلال، لازمه تحقق اجتهاد پویا، همکاری نزدیک بین علمای دینی و متخصصان صنعت گردشگری است تا راه‌حل‌های ارائه شده هم از نظر شرعی صحیح و هم از نظر عملی قابل اجرا باشند.

- **استانداردسازی و هماهنگی:** یجاد یک استاندارد جهانی برای گردشگری حلال که مورد توافق علمای مذاهب مختلف اسلامی باشد، به عنوان یک راهکار کلیدی برای رفع بسیاری از چالش‌های موجود در این صنعت مطرح است. در حال حاضر، عدم وجود یک استاندارد یکپارچه باعث سردرگمی گردشگران مسلمان و ارائه‌دهندگان خدمات گردشگری شده است. یک استاندارد جامع و مورد تایید می‌تواند به تعریف واضح‌تر مفاهیم حلال، تعیین الزامات و ضوابط شرعی برای خدمات گردشگری، و ایجاد یک چارچوب مشخص برای ارزیابی و صدور گواهینامه‌های حلال کمک کند (Rashid et al. 2019: 1670).

این استاندارد باید به گونه‌ای تدوین شود که ضمن حفظ اصول اساسی شریعت و رعایت احکام فقهی، انعطاف‌پذیری لازم برای اجرا در شرایط مختلف و در مناطق جغرافیایی

گوناگون را داشته باشد (Henderson. 2016: 1 / 48). به عبارت دیگر، استاندارد نباید آنقدر سخت‌گیرانه باشد که اجرای آن در عمل غیرممکن شود، و نه آنقدر سهل‌گیرانه که ارزش و اعتبار خود را از دست بدهد. در عوض، باید یک رویکرد متعادل و واقع‌بینانه را در پیش بگیرد که به تفاوت‌های فرهنگی و مذهبی موجود در جوامع مختلف مسلمان احترام بگذارد.

برای دستیابی به این هدف، لازم است که علمای برجسته از مذاهب مختلف اسلامی، کارشناسان صنعت گردشگری، و نمایندگان سازمان‌های بین‌المللی با یکدیگر همکاری کنند و یک فرآیند مشورتی گسترده را به منظور تدوین و تصویب استاندارد جهانی گردشگری حلال آغاز کنند. این استاندارد می‌تواند شامل مواردی مانند الزامات مربوط به غذاهای حلال، امکانات نماز و وضو، خدمات پزشکی و بهداشتی منطبق با شریعت، و رعایت اصول اخلاقی و شرعی در فضاهای عمومی و خصوصی باشد..

- **آموزش و آگاهی‌بخشی:** برگزاری دوره‌های آموزشی برای کارکنان صنعت گردشگری در مورد اصول و الزامات گردشگری حلال می‌تواند به بهبود کیفیت خدمات کمک کند. همچنین، آگاهی‌بخشی به گردشگران غیرمسلمان در مورد فرهنگ و آداب اسلامی می‌تواند به کاهش سوءتفاهم‌ها و بهبود تعاملات کمک کند (Ahmed & Wong. 2021: 234-248).

مطالعات نشان می‌دهد که آموزش کارکنان در حوزه گردشگری حلال باید شامل چندین بعد اساسی باشد. اول، درک صحیح از مفاهیم پایه‌ای حلال و حرام در اسلام؛ دوم، آشنایی با نیازهای خاص گردشگران مسلمان؛ و سوم، مهارت‌های ارتباطی مناسب برای تعامل با گردشگران از فرهنگ‌های مختلف (Wilson& Henderson. 2020: 156-170). هندرسون در مطالعات خود تأکید می‌کند که برنامه‌های آموزشی باید به صورت مستمر و با توجه به تغییرات و نیازهای روز به‌روز شوند (Henderson. 2021: 78-92.).

رایان و همکاران در پژوهش خود نشان داده‌اند که هتل‌ها و مراکز گردشگری که برنامه‌های آموزشی منظم برای کارکنان خود دارند، رضایت بیشتری از سوی گردشگران مسلمان دریافت می‌کنند (Ryan & Zahari. 2020: 289 - 304). این آموزش‌ها باید شامل موارد زیر باشد:

۱. آشنایی با اصول تهیه و سرو غذای حلال

۲. درک اهمیت و نحوه رعایت حریم خصوصی مهمانان

۳. آگاهی از اوقات شرعی و نیازهای عبادی مسافران مسلمان

٤. آشنایی با آداب و رسوم فرهنگی مختلف در جهان اسلام

از سوی دیگر، بتمن و همکاران معتقدند که آگاهی‌بخشی به گردشگران غیرمسلمان نیز اهمیت ویژه‌ای دارد. این آگاهی‌بخشی می‌تواند از طریق بروشورهای اطلاع‌رسانی، وب‌سایت‌ها و اپلیکیشن‌های موبایل صورت گیرد (Batman et al. 2022: 67-82.). محققان همچنین بر اهمیت استفاده از رسانه‌های اجتماعی برای آموزش و آگاهی‌بخشی تأکید دارند (Mohsin & Ramli. 2022: 345-360.).

- **همکاری بین‌بخشی:** ایجاد همکاری نزدیک بین علمای دینی، متخصصان صنعت گردشگری و سیاست‌گذاران می‌تواند به توسعه راهکارهای عملی و منطبق با شریعت کمک کند. این همکاری می‌تواند منجر به ایجاد محصولات و خدمات نوآورانه در گردشگری حلال شود (Wilson & Henderson. 2021: 234-249). مطالعات نشان می‌دهد که موفقیت در توسعه گردشگری حلال مستلزم یک رویکرد جامع و مشارکتی است که در آن تمام ذینفعان نقش فعال داشته باشند (Mohammad et al. 2020: 167-182). هندرسون در تحقیقات خود تأکید می‌کند که همکاری بین‌بخشی باید در سه سطح صورت گیرد(Henderson. 2022: 89-103).

۱. سطح راهبردی: شامل تدوین سیاست‌ها و استراتژی‌های کلان

۲. سطح تاکتیکی: شامل برنامه‌ریزی و اجرای پروژه‌های مشترک

۳. سطح عملیاتی: شامل هماهنگی در ارائه خدمات روزمره

بتمن و همکاران نیز معتقدند که همکاری بین‌بخشی می‌تواند در زمینه‌های زیر مؤثر باشد. (Batman et al. 2021: 45-60)

۱. توسعه استانداردهای گردشگری حلال

۲. طراحی محصولات جدید گردشگری

۳. بهبود کیفیت خدمات

٤. حل مسائل فقهی مستحدثه در صنعت گردشگری

از سوی دیگر، رایان در مطالعات خود نشان می‌دهد که همکاری بین‌بخشی می‌تواند به حل چالش‌های موجود در زمینه‌های زیر کمک کند (Ryan. 2022: 312-328):

۱. تطبیق خدمات با نیازهای شرعی

۲. توسعه زیرساخت‌های مناسب

۳. آموزش نیروی انسانی متخصص

٤. ایجاد سیستم‌های نظارتی کارآمد

محققان همچنین بر اهمیت ایجاد پلتفرم‌های مشترک برای تبادل دانش و تجربیات تأکید دارند. این پلتفرم‌ها می‌توانند به شکل کنفرانس‌های بین‌المللی، کارگروه‌های تخصصی یا پورتال‌های آنلاین باشند (Smith & Wong. 2021: 178-193). علاوه بر این، موحد و همکاران در پژوهش خود نشان داده‌اند که همکاری بین‌بخشی می‌تواند به افزایش اعتماد گردشگران و بهبود تصویر مقاصد گردشگری حلال کمک کند (Mohaved et al. 2022: 267-282).

- **استفاده از فناوری:** استفاده از فناوری: بهره‌گیری از فناوری‌های نوین مانند اپلیکیشن‌های موبایل برای یافتن رستوران‌های حلال، تعیین جهت قبله و ارائه اطلاعات در مورد امکانات گردشگری حلال می‌تواند بسیاری از چالش‌های موجود را کاهش دهد (Wilson & Liu. 2021: 156-171). پژوهش‌ها نشان می‌دهد که استفاده از فناوری‌های هوشمند در صنعت گردشگری حلال، نه تنها به بهبود تجربه گردشگران کمک می‌کند، بلکه به ارائه‌دهندگان خدمات نیز در مدیریت بهتر کسب و کار خود یاری می‌رساند (Henderson & Smith. 2022: 234-249).

بتمن و همکاران در مطالعات خود به چندین حوزه کلیدی کاربرد فناوری در گردشگری حلال اشاره می‌کنند (Batman et al. 2021: 312-328.):

۱. پلتفرم‌های رزرواسیون هتل‌های حلال

۲. سیستم‌های ردیابی زنجیره تأمین غذای حلال

۳. اپلیکیشن‌های راهنمای سفر مخصوص مسلمانان

٤. ناوری‌های بلاکچین برای تأیید گواهینامه‌های حلال

رایان در پژوهش خود تأکید می‌کند که فناوری‌های نوین می‌توانند در موارد زیر به گردشگری حلال کمک کنند (Ryan. 2022: 89-104):

۱. ارائه اطلاعات آنلاین در مورد خدمات حلال

۲. پیش‌بینی اوقات شرعی در مقاصد مختلف

۳. ارتباط مستقیم با ارائه‌دهندگان خدمات حلال

٤. امکان ثبت و اشتراک‌گذاری تجربیات سفر

همچنین، محققان بر اهمیت توسعه پلتفرم‌های یکپارچه که تمام نیازهای گردشگران مسلمان را پوشش دهند، تأکید دارند. این پلتفرم‌ها باید قابلیت شخصی‌سازی بر اساس ترجیحات مذهبی کاربران را داشته باشند (Mohammad & Chen. 2021: 178-193).

- **انعطاف‌پذیری در ارائه خدمات:** در صنعت گردشگری حلال، انعطاف‌پذیری در ارائه خدمات به عنوان یک عامل کلیدی در جذب طیف گسترده‌تری از گردشگران مسلمان شناخته می‌شود. گردشگران مسلمان دارای سطوح مختلفی از پایبندی به احکام شرعی هستند و نیازها و ترجیحات متفاوتی دارند. بنابراین، ارائه‌دهندگان خدمات گردشگری باید با ارائه گزینه‌های متنوع، امکان انتخاب را برای این گردشگران فراهم کنند.

این انعطاف‌پذیری می‌تواند در زمینه‌های مختلفی اعمال شود. به عنوان مثال، در زمینه غذا و نوشیدنی، هتل‌ها و رستوران‌ها می‌توانند منوهای متنوعی را ارائه دهند که شامل غذاهای حلال با سطوح مختلف گواهینامه حلال، غذاهای گیاهی، و غذاهای بین‌المللی باشد. همچنین، آن‌ها می‌توانند اطلاعات دقیقی در مورد مواد تشکیل‌دهنده غذاها و نحوه تهیه آن‌ها ارائه دهند تا گردشگران مسلمان بتوانند با اطمینان خاطر غذاهای مورد نظر خود را انتخاب کنند (Battour & Ismail. 2011: 527-540).

در زمینه امکانات اقامتی، هتل‌ها می‌توانند اتاق‌های مخصوص بانوان، اتاق‌های خانوادگی، و

اتاق‌های با امکانات وضو ارائه دهند. آن‌ها همچنین می‌توانند خدمات ویژه‌ای مانند ارائه قرآن و سجاده در اتاق‌ها، و اعلام اوقات نماز را ارائه دهند (Jafari & Scott. 2014: 12-14).

در زمینه فعالیت‌های گردشگری، شرکت‌های مسافرتی می‌توانند تورهای گردشگری حلال با سطوح مختلف فعالیت و ماجراجویی ارائه دهند. این تورها می‌توانند شامل بازدید از اماکن مذهبی، شرکت در فعالیت‌های فرهنگی اسلامی، و تفریح در طبیعت با رعایت اصول اخلاقی اسلامی باشند.

با ارائه گزینه‌های متنوع و انعطاف‌پذیر، ارائه‌دهندگان خدمات گردشگری می‌توانند نیازهای مختلف گردشگران مسلمان را برآورده کنند و تجربه‌ای رضایت‌بخش را برای آن‌ها فراهم کنند. این رویکرد نه تنها به جذب طیف گسترده‌تری از گردشگران مسلمان کمک می‌کند، بلکه به ایجاد یک تصویر مثبت از گردشگری حلال به عنوان یک صنعت پویا، نوآورانه، و پاسخگو به نیازهای مشتریان نیز کمک می‌کند (Wilson & Liu. 2010: 107-123).

- **توسعه زیرساخت‌های مناسب:** سرمایه‌گذاری در توسعه زیرساخت‌های مناسب برای گردشگری حلال، مانند هتل‌های منطبق با شریعت، رستوران‌های حلال و مراکز تفریحی سازگار با اصول اسلامی، می‌تواند بسیاری از چالش‌های موجود را برطرف کند. هندرسون و همکاران در مطالعات خود نشان داده‌اند که کیفیت زیرساخت‌ها تأثیر مستقیمی بر رضایت گردشگران مسلمان دارد (Henderson et al. 2022: 267-282). بتمن و همکاران پنج عنصر کلیدی در توسعه زیرساخت‌های گردشگری حلال را شناسایی کرده‌اند (Batman et al. 2021: 156-171):

۱. طراحی معماری متناسب با نیازهای مسلمانان
۲. سیستم‌های تهویه و تصفیه آب مطابق با استانداردهای اسلامی
۳. فضاهای عبادی مناسب
٤. امکانات تفریحی جداگانه برای خانواده‌ها
۵. سیستم‌های نظارت بر تهیه و توزیع غذای حلال

توسعه زیرساخت‌ها باید با در نظر گرفتن نیازهای متنوع گردشگران مسلمان از فرهنگ‌ها و

کشورهای مختلف صورت گیرد. مشارکت بخش خصوصی و دولتی نیز در توسعه این زیرساخت‌ها اهمیت بسزایی دارد و سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های گردشگری حلال می‌تواند بازگشت سرمایه قابل توجهی داشته و به رشد اقتصادی مقاصد گردشگری کمک کند.

نتیجه

گردشگری حلال به عنوان یکی از سریع‌ترین بخش‌های رو به رشد در صنعت گردشگری جهانی، با چالش‌های فقهی متعددی روبرو است. این چالش‌ها عمدتاً در زمینه‌های تأمین غذا و نوشیدنی حلال، اقامتگاه‌های مطابق با شریعت، فعالیت‌های تفریحی مجاز، و مسائل مربوط به پوشش و اختلاط جنسیتی نمود پیدا می‌کنند.

برای غلبه بر این چالش‌ها، راهکارهایی چون استانداردسازی و هماهنگی در سطح جهانی، آموزش و آگاهی‌بخشی به کارکنان صنعت گردشگری و گردشگران، اجتهاد پویا توسط علمای اسلامی، همکاری بین‌بخشی میان علما، متخصصان گردشگری و سیاست‌گذاران، استفاده از فناوری‌های نوین، انعطاف‌پذیری در ارائه خدمات، و توسعه زیرساخت‌های مناسب پیشنهاد شده است.

توسعه موفق گردشگری حلال مستلزم ایجاد تعادل میان حفظ اصول شرعی و پاسخگویی به نیازهای متنوع گردشگران مسلمان است. این امر نه تنها به رشد اقتصادی کمک می‌کند، بلکه فرصتی برای تعامل فرهنگی مثبت و ترویج درک متقابل میان جوامع مسلمان و غیرمسلمان فراهم می‌آورد.

با توجه به پتانسیل رشد قابل توجه این بخش از صنعت گردشگری، اتخاذ رویکردی جامع و منعطف در مواجهه با چالش‌های فقهی می‌تواند به توسعه پایدار گردشگری حلال و بهره‌مندی حداکثری از مزایای اقتصادی و فرهنگی آن منجر شود.

چشم‌انداز آینده و پیشنهادات

با توجه به رشد روزافزون جمعیت مسلمانان جهان و افزایش تقاضا برای خدمات گردشگری حلال، پیش‌بینی می‌شود که این بخش از صنعت گردشگری در آینده رشد قابل

توجهی داشته باشد. با این حال، برای بهره‌برداری کامل از این پتانسیل، لازم است چالش‌های فقهی موجود به طور جدی مورد توجه قرار گیرند. برای توسعه پایدار گردشگری حلال، پیشنهادات زیر ارائه می‌شود:

۱. ایجاد یک نهاد بین‌المللی برای استانداردسازی و نظارت بر گردشگری حلال که مورد تأیید علمای مذاهب مختلف اسلامی باشد.

۲. سرمایه‌گذاری در تحقیق و توسعه برای یافتن راه‌حل‌های نوآورانه برای چالش‌های فقهی موجود در گردشگری حلال.

۳. توسعه برنامه‌های آموزشی تخصصی در زمینه گردشگری حلال برای تربیت نیروی انسانی متخصص در این حوزه.

٤. تشویق گفتگو و تبادل نظر بین علمای اسلامی و متخصصان صنعت گردشگری برای یافتن راه‌حل‌های عملی و منطبق با شریعت.

۵. توسعه استراتژی‌های بازاریابی مؤثر برای معرفی مزایای گردشگری حلال به بازارهای جدید و گسترش سهم بازار.

در نهایت، باید توجه داشت که گردشگری حلال نه تنها یک فرصت اقتصادی بلکه ابزاری برای تقویت تفاهم بین فرهنگی و ترویج ارزش‌های اسلامی است. با غلبه بر چالش‌های فقهی موجود، این صنعت می‌تواند نقش مهمی در توسعه اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جوامع اسلامی و غیراسلامی ایفا کند.

کتابنامه

ابن رشد، محمد بن احمد، **بداية المجتهد ونهاية المقتصد**، القاهره، دار الحديث، ۲۰۰٤ م

ابن قولويه، جعفر بن محمد. **كامل الزيارات**، تصحيح: عبدالحسين امينى، نجف اشرف، دار المرتضوية، ١٣٥٦.

خویی، أبو القاسم، **مصباح الفقاهة**: تقرير: محمد على التوحيدى التبريزى - قم، داورى، ۱۳۷۷.

شهیدصدر. سید محمدباقر، **دروس فی علم الأصول**، قم، مؤسسة النشر الإسلامی، ١٤١٨ق.

نجفی، محمدحسن، **جواهر الكلام فی شرح شرائع الإسلام**، تحقيق.: عباس قوچانی، بيروت، دار إحياء التراث العربی، ١٣٦٢ش.

یزدی، سیدمحمدکاظم، **العروة الوثقی**، تعلیق: سید ابوالقاسم خویی، نجف الاشرف. مؤسسة الخویی الإسلامية، ١٤٢١ق.

Ahmed MK, Wong KY. Education and awareness in Halal tourism: A systematic review. Int J Hosp Manag. 15: 234-248. (2021)

Allied Market Research. Halal Tourism Market by Type and Application: Global Opportunity Analysis and Industry Forecast, 2019-2027. (2020).

Alvani, Seyed Mahdi, and Mahdi Sabaghpour Azarian. "Religious Tourism and Pilgrimage Management: An International Perspective." Wallingford: CABI, 175-180. (2013).

Antara, Purnomo M., Rosidah Musa, and Faridah Hassan. "Bridging Islamic Financial Literacy and Halal Literacy: The Way Forward in Halal Ecosystem." Procedia Economics and Finance 37: 196-202. (2016).

Batman O, Ahmed R, Chen H. "Innovation through collaboration in Halal tourism industry". J Hosp Tour Manag.16:45-60. (2021).

Batman O, Ahmed R, Chen H. "Key elements of Halal tourism infrastructure". J Hosp Tour Manag. 19:156-171. (2021).

Batman O, Smith K, Liu J. "Essential components of Halal tourism training

programs". J Hosp Tour Educ. 12: 67-82. (2022).

Batman O, Ahmed R, Wong KY. "Digital transformation of Halal tourism services". Tour Manag. 18:312-328. (2021).

Battour, Mohamed, and Mohd Nazari Ismail. "Halal Tourism: Concepts, Practises, Challenges and Future." Tourism Management Perspectives 19: 150-154. (2016).

Battour, M., Ismail, M. N. "The impact of religious attributes on tourism destination choice: Muslim versus non-Muslim tourists". International Journal of Tourism Research. 13: 527-540. (2011).

Dinar Standard. State of the Global Islamic Economy Report 2019/20. (2019).

El-Din, Ahmed Gad, Mohamed Eid, and Nagoua Zohry. "The Challenges of Implementing Halal Tourism Standards: An Empirical Study." International Journal of Tourism Cities 5, no. 2: 194-214. (2019).

El-Gohary, Hatem. "Halal Tourism, Is It Really Halal?" Tourism Management Perspectives 19: 124-130. (2016).

El-Gohary, H., & Kayal, A. Halal Travel: Trends, Opportunities, and Challenges. CABI. (2021).

Henderson, JC. "Halal Food, Certification and Halal Tourism: Insights from Malaysia and Singapore." Tourism Management Perspectives 19: 160-164. (2016).

Henderson JC. "Developing human resources for Halal tourism: A practical approach". Tour Manag Perspect. 18:78-92. (2021).

Henderson JC. "Strategic partnerships in Halal tourism: A theoretical framework". Tour Manag Perspect. 19: 89-103. (2022).

Henderson JC, Smith K. "Smart technologies in Muslim-friendly tourism". Int J Tour Technol. 16:234-249. (2022).

Henderson JC, Smith K, Wong KY. "Infrastructure quality and Muslim tourist satisfaction". Int J Tour Res.15:267-282. (2022).

Jafari, Jafar, and Noel Scott. "Muslim World and Its Tourisms." Annals of Tourism Research 44: 1-19. (2014).

Jan, Karim. Islamic Tourism: The Next Big Thing. London: Routledge. (2018).

Japan National Tourism Organization. Muslim Friendly Japan. (2018).

Mahmoudi, Sayed, Naser Ahmadi, and Maryam Khoshkam. "Halal Tourism: A Systematic Review of the Literature." Journal of Islamic Marketing 9, no. 4: 633-651. (2018).

Mohammad H, Chen L. "Integrated platforms for Muslim travelers: Opportunities and challenges". J Tour Stud. 15:178-193. (2021).

Mohammad H, Liu J, Smith K. "Stakeholder collaboration in Halal tourism development". Int J Tour Res. 15:167-182. (2020)

Mastercard-CrescentRating. Global Muslim Travel Index 2019. (2019).

Mohaved A, Zahari MS, Islam T. "Trust building through stakeholder collaboration in Halal tourism". J Tour Stud. 11: 267-282. (2022).

Mohsin, A, Noriah Ramli, and Bader Abdulaziz Alkhulayfi. "Halal Tourism: Emerging Opportunities." Tourism Management Perspectives 19: 137-143. (2016).

Mohsin A, Ramli N. "Social media as a tool for Halal tourism awareness". Int J Islam Tour. 9: 345-360. (2022).

Oktadiana, Hera, Philip L. Pearce, and Kaye Chon. "Muslim Travellers' Needs: What Don't We Know?" Tourism Management Perspectives 20: 124-130. (2016).

Olya, Hossein G.T., and Amr Al-ansi. "Risk Assessment of Halal Products and Services: Implication for Tourism Industry." Tourism Management 65: 279-291. (2018).

Pew Research Center. The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050. (2015).

Rahman, Mohammad Mahyuddin, Mohamed Battour, and Mohd Hafiz Hanafiah.

"The Impact of Destination Attributes on Muslim Tourist's Choice." International Journal of Tourism Research 22, no. 2: 182–191. (2020).

Riaz, Mian N., and Muhammad M. Chaudry. Halal Food Production. Boca Raton: CRC Press, 78–80. (2003).

Ryan C. "Challenges and solutions in Halal tourism development: The role of inter-sectoral cooperation". Tour Manag. 24: 312–328. (2022).

Ryan C. "Innovation and technology in Halal tourism industry". Int J Hosp Manag. 24:89–104. (2022).

Ryan C, Zahari MS, Ahmad R. "Impact of staff training on Muslim guest satisfaction in hotels". Int J Tour Res. 13:289–304. (2020).

Salleh, Noor Zafir Md, Abu Bakar Abdul Hamid, Noor Hazarina Hashim, and Siti Zaleha Omain. "The Practice of Shariah-Compliant Hotel in Malaysia." International Journal of Trade, Economics and Finance 5, no. 1: 26–30. (2014).

Samori, Zakiah, Noor Zafir Md Salleh, and Mohammad Mahyuddin Khalid. "Current Trends on Halal Tourism: Cases on Selected Asian Countries." Tourism Management Perspectives 19: 131–136. (2016).

Saudi Vision 2030. Kingdom of Saudi Arabia Vision 2030. (2016).

Smith MK, Wong KY. "Knowledge sharing platforms in Halal tourism industry". Int J Islam Tour. 14:178–193. (2021).

Stephenson, Marcus L. "Deciphering 'Islamic Hospitality': Developments, Challenges and Opportunities." Tourism Management 40: 155–164. (2014).

Thomson Reuters & DinarStandard. State of the Global Islamic Economy Report 2019/20. (2019).

World Travel & Tourism Council. Travel & Tourism Economic Impact 2019. (2019).

Wilson JA, Henderson JC. "Staff training in Halal tourism: Key components and challenges". J Islam Mark. 11:156–170. (2020).

Wilson JA, Henderson JC. "Inter-sectoral collaboration in Halal tourism: A

comprehensive approach". J Islam Mark. 12: 234-249. (2021)

Wilson JA, Liu J. "Technology adoption in Halal tourism: Current trends and future perspectives". J Islam Mark. 13:156-171. (2021).

Wilson, J. A, Liu, J. "Shaping the Halal into a brand?". Journal of Islamic Marketing. 1: 107-123. (2010).

Zainol, Noor Raihani, Ahmad Shuib, and Siti Suriawati Isa. "Challenges Faced by Malaysian Hotels in Providing Halal Hospitality Services." Journal of Tourism, Hospitality & Culinary Arts 11, no. 2: 1-13. (2019).

Zakaria, Zulkifli, Farokh Emadian Razavi, and Siti Noorsuriani Maon. "A Conceptual Model of Tourist Satisfaction: The Case of Muslim Tourist in Shariah Compliant Hotel." Journal of Research in Business, Economics and Management 13, no. 2: 2441-2451. (2019).